

Αθανάσιος Στεφανής
Ερευνητής της Ακαδημίας Αθηνών,
Καθηγητής-Σύμβουλος στο Ελληνικό Ανοικτό Παν/μιο

Θρησκευτική ζωή σε αρχαίους δήμους της Ανατολικής Αττικής: Τα ημερολόγια θυσιών του δήμου Θορικού και του δήμου Ερχίας

ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ βασική μορφή επικοινωνίας των ανθρώπων με τους θεούς και τους ήρωες, αλλά και με τους νεκρούς τους, ήταν οι θυσίες ζώων. Μέσα από το τελετουργικό της πρακτικής αυτής επιτυγχάνεται η ευημερία της κοινωνίας, καθώς οι άνθρωποι τακτοποιούν τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντά τους και συγχρόνως εξασφαλίζουν τις ανάγκες τους σε κρέας.

Στη διανομή της τροφής μεταξύ ανθρώπων και θεών, οι δεύτεροι ως αθάνατοι αρκούνται στην οσμή από τις θυσίες, ενώ η θνητή ύπαρξη των ανθρώπων επιβάλλει την κατανάλωση του ψημένου κρέατος. Η συμμετοχή άλλωστε στις θυσίες και η συνεπαγόμενη διανομή και κατανάλωση κρέατος αποτελεί ένδειξη της ιδιότητας του πολίτη και ταυτόχρονα δικαίωμα των πολιτών, αφού σε πολλές περιπτώσεις δεν επιτρέπεται να συμμετέχουν ξένοι και δούλοι.

Στην αρχαιότητα η θέση της θυσίας είναι κεντρική: το κρέας που καταναλώνεται από τους Έλληνες προέρχεται από θυσίες ή από ζώα που φονεύονται με θρησκευτικό τρόπο, ενώ και η πώληση του κρέατος γίνεται από θυσίες ζώων, όταν βεβαίως το επιτρέπει το ιδιαίτερο τυπικό. Η λειτουργία της θυσίας μέσα στο ελληνικό θρησκευτικό σύστημα υποδηλώνει επίσης τη συλλογικότητα που ισχύει με τα κοινά γεύματα που ακολουθούν τις θυσίες ζώων. Οι όροι *θύειν*, *θυσία* υποδηλώνουν τις έννοιες «γευματίζω» και «γεύμα». Στην κλασική περίοδο οι Αθηναίοι πολίτες προμηθεύονται μερίδες κρέατος από τις θυσίες που γίνονται στην πόλη και στους δήμους κάθε οκτώ με εννέα ημέρες.

Πληροφορίες για τις θυσιαστικές πρακτικές στην αρχαία Ελλάδα διαθέτουμε από τη γραμματεία (ομηρικά έπη, Ησίοδο, τραγωδία, κωμωδία, ρήτορες). Ειδικότερα για την Αθήνα και τους δήμους της Αττικής έχουμε επίσης τα λεγόμενα

ημερολόγια θυσιών. Πρόκειται για επιγραφές που ανακαλύφθηκαν σε πέτρινες ή μαρμάρινες στήλες και ρίχνουν φως στη θρησκευτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων. Μιλώντας για ημερολόγια αθηναϊκών εορτών, και των θυσιών που τελούνταν κατά τη διάρκειά τους, αναγόμαστε στην εποχή του Σόλωνα και στους περίφημους *Νόμους* του, στις αρχές του βου π.Χ. αιώνα. Τότε είναι που κωδικοποιήθηκαν για πρώτη φορά στην Αθήνα οι διατάξεις που αναφέρονταν στις θρησκευτικές πρακτικές και τέθηκαν σε κοινή θέα στην αγορά. Πολύ αργότερα, στα τέλη του 5ου π.Χ. αι., θα χρειαστεί να γίνει μία αναθεώρησή τους, η οποία έμεινε γνωστή με το όνομα του συντάκτη τους, του Νικόμαχου. Αυτό το ημερολόγιο θυσιών της Αθήνας δημοσιεύθηκε και στήθηκε στη Βασιλείο Στοά και αναφέρει όλες τις εορτές που γίνονταν στο *ἄστυ* στην πόλη της θεάς Αθηνάς.

Παράλληλα, όμως, κάθε δήμος της Αττικής έχει τη δική του θρησκευτική ζωή με τοπικές λατρείες και βεβαίως με θυσίες που προσφέρονται σε θεούς και ήρωες. Τα ημερολόγια θυσιών των αττικών δήμων που συντάσσονται έχουν ως πρότυπο τους το ημερολόγιο λατρειών της αθηναϊκής πόλης, αλλά συγχρόνως δείχνουν κι ένα είδος ανεξαρτησίας ως προς αυτά τα θέματα από την κεντρική διοίκηση. Κι αυτό διότι, στην πραγματικότητα, η θρησκευτική εξουσία ανήκει στον δήμο, στο πλήθος των πολιτών αρχικά, αλλά, μετά την κλεισθένεια μεταρρύθμιση (508-507 π.Χ.), στις οργανωμένες κοινότητες της Αττικής που ήταν οι δήμοι.

Ο δήμος, λοιπόν, εκτός από τον ουσιαστικό και καθοριστικό ρόλο που είχε για τη λειτουργία της αθηναϊκής δημοκρατίας, υπήρξε και θρησκευτική μονάδα, με τις δικές του λατρείες και εορτές. Η λατρεία και η οργάνωσή της ήταν αναγνωρισμένη πολιτική δραστηριότητα του δήμου, στις συνελεύσεις του οποίου συζητούνται τα σχετικά θέματα. Ωστόσο οι λατρευτικές δραστηριότητες των δήμων σχετίζονται με εκείνες του *ἄστεως*. Οι κοινές εορτές της Αθήνας γίνονται στο *ἄστυ* και οι δημότες της Αττικής συγκεντρώνονται εκεί για να συνεορτάσουν. Ενδείξεις τοπικών εορτασμών των μεγάλων εορτών της Αθήνας (Παναθήναια, Ανθεστήρια, Πυανόψια, Θαργήλια, Λήναια) δεν υπάρχουν. Αντιθέτως, όμως, υπάρχουν τοπικές εορτές σε δήμους της Αττικής, στις οποίες συρρέουν πλήθη δημοτών από άλλους δήμους (Ελευσίνα, Βραυρώνια κ.ά.). Χαρακτηριστική περίπτωση στην κατηγορία αυτή είναι τα *Κατ' αγρούς Διονύσια* που τελούνται τον μήνα Ποσειδεώνα (Δεκέμβριο με Ιανουάριο) σε διαφορετική ημέρα για κάθε δήμο της Αττικής. Κατά τη διάρκειά τους γίνεται πομπή φαλλοφορίας για την ευφορία της γης και δίνονται δραματικές παραστάσεις προς τιμήν του Διονύσου κατά μίμηση εκείνων στο *ἄστυ* (θέατρο Θορικού, μέσα βου π.Χ. αι., πληροφορίες για ύπαρξη θεάτρων στον Ραμνούντα, στο Ικάριον και στον Πειραιά). Κάθε δήμος οργανώνει την εορτή πρώτα για τους δημότες του, ωστόσο υπάρχουν και επισκέπτες που περιφέρονται από δήμο σε δήμο για να συμμετάσχουν στις εορτές και στις θυσίες.

Συγκεκριμένες πληροφορίες για όλα αυτά, αλλά και για περισσότερες λεπτομέρειες σε λατρευτικά θέματα, έχουμε από τα ημερολόγια θυσιών που βρέθηκαν σε δύο αρχαίους δήμους της Ανατολικής Αττικής: στον δήμο Θορικού και στον δήμο Ερχίας. Από την τελετουργία που τηρείται υποδεικνύοντας τη θρησκευτική πρακτική (και ίσως αυτός είναι ένας από τους λόγους της ύπαρξης των ημερολογίων, να αποτελέσουν δηλαδή οδηγό τόσο για τους πιστούς, όσο και για τους διοργανωτές) έχουμε στοιχεία για το *πότε*, *πού* και *πώς* θυσιάζουν οι αρχαίοι κάτοικοι της Αττικής, *ποιους* θεούς ή ήρωες θέλουν να εξευμενίσουν, αλλά και *τι* υποδηλώνουν οι διαφορετικές προσφορές τους: τόσο ως προς το είδος του ζώου που θυσιάζουν και τη συνεπαγόμενη δαπάνη όσο και ως προς τη διαδικασία που κάθε φορά επιλέγεται.

Το εορτολόγιο του Θορικού¹ είναι το παλαιότερο: όταν ανακαλύφθηκε η μαρμάρινη στήλη και δημοσιεύθηκε η επιγραφή της, χρονολογήθηκε στα 385-370 π.Χ. Σύντομα, όμως, μία προσεκτικότερη μελέτη της μορφής των γραμμάτων επέτρεψε πρωιμότερη χρονολόγηση² και σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι η εποχή που συντάχθηκε τοποθετείται στη δεκαετία του 430 π.Χ. Επομένως έχουμε να κάνουμε με ένα κείμενο του 5ου π.Χ. αιώνα.

Στη μορφή που σώζεται σήμερα (στο Μουσείο Jean Paul Getty στο Μαλιμπού της Καλιφόρνιας) η επιγραφή αποτελείται από 65 στίχους, εκ των οποίων οι πρώτοι 9 έχουν αποκατασταθεί με δυσκολία και μέχρι ενός σημείου, καθώς το επάνω δεξιό τμήμα της στήλης είναι σπασμένο³. Λείπουν έτσι οι πληροφορίες για τον πρώτο μήνα του αττικού έτους, τον Εκατομβαιώνα (Ιούλιο με Αύγουστο), για τον οποίο εικάζουμε ότι γινόταν θυσία αίγας στο Δελφίνιον προς τιμήν της Εκάτης. Οι τελετές για τους επόμενους μήνες είναι σαφέστερες. Έτσι, τον μήνα Μεταγειπνιώνα (Αύγουστο με Σεπτέμβριο) θυσιάζαν στον Δία Καταιβάτη (αυτόν που ελέγχει τον κεραυνό) σε ιερό χώρο (*σηκός*) στο Δελφίνιον ένα ενήλικο ζώο, το κρέας του οποίου στη συνέχεια πωλούσαν (*πρατόν*). Η θυσία αυτή χρησίμευε για τον όρκο που έδιναν αποδίδοντας λογαριασμό για τη θητεία τους (εϋθύνες) οι αξιωματούχοι της προηγούμενης χρονιάς, ενώ στο τέλος της επιγραφής, τον μήνα Σκιροφοριώνα (Ιούνιο με Ιούλιο) δίδεται ο όρκος από τους νέους αξιωματούχους που αναλαμβάνουν έπειτα από κλήρο την επίσημη αρχή και με την ευκαιρία αυτή τελούνται αρκετές θυσίες.

Γενικότερα, στο ημερολόγιο του Θορικού οι θυσίες αναφέρονται σε μήνα και όχι σε συγκεκριμένη ημέρα.

1. G. Daux, «Le calendrier de Thorikos», *L'antiquité classique* 52 (1983) 150-174.

2. Βλ. D. M. Lewis, «A New Athenian Decree», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 60 (1985) 108.

3. G. Daux, «Sacrifices à Thorikos», *The G. Paul Getty Museum Journal* 12 (1984) 145-152.

Τον Βοηδρομιώνα (Σεπτέμβριο-Οκτώβριο) στην εορτή των Προηροσίων (κατά την οποία γίνονται τελετές που προηγούνται του οργώματος) θυσιάζουν στον Δία Πολιέα ένα πρόβατο και έναν χοίρο. Επίσης γίνεται λόγος για ένα ακόμη γουρουνάκι, που το αγοράζουν (*ώνητόν*) για προσφορά στον ίδιο θεό, και το οποίο καίγεται εντελώς (*όλόκαυτον*). Οι θυσίες κατά τον μήνα αυτόν είναι πάρα πολλές (θυσιάζουν στον ήρωα Κέφαλο και στην Πρόκριδα, στον ήρωα Θόρικο και στις Ηρώινες του Θόρικού, στον Ποσειδώνα στο Σούνιο, στον Απόλλωνα, στην Κουροτρόφο, στη Δήμητρα, στον Έρκειο Δία). Τον επόμενο μήνα, τον Πυανοψιώνα (Οκτώβριο-Νοέμβριο) θυσιάζουν και πάλι στον Δία Καταιβάτη ένα ενήλικο ζώο (*τέλεον*), ενώ ίδια θυσία γίνεται και σε έναν ήρωα, τον Νεανία. Τον Μαιμακτηριώνα (Νοέμβριο-Δεκέμβριο) γίνεται θυσία ενός βοδιού στον πολιούχο ήρωα Θόρικο με προσδιορισμό της σχετικής δαπάνης, η οποία δεν μπορεί να είναι μικρότερη των 40 ούτε μεγαλύτερη των 50 δραχμών. Συγχρόνως παρέχουν *τράπεζα* (δηλαδή προσφορές με δημητριακά, καρπούς και γλυκά) στις Ηρώινες, συνοδούς του ήρωα Θόρικού. Ο επόμενος μήνας είναι ο Ποσειδεώνας (Δεκέμβριος-Ιανουάριος). Στην επιγραφή σώζεται μόνο η ένδειξη *Διονύσια* που παραπέμπει φυσικά στη διεδεδομένη στους απικούς δήμους εορτή, τα *Κατ' αγρούς Διονύσια*. Ακολουθεί ο Γαμηλιώνας (Ιανουάριος-Φεβρουάριος) και η αναφορά στην Ήρα και στον Ιερό Γάμο, χωρίς άλλες λεπτομέρειες για θυσίες.

Τον Ανθεστηριώνα (Φεβρουάριο-Μάρτιο) έχει την τιμητική του ο Διόνυσος, στον οποίο θυσιάζουν αίγα, η οποία χαρακτηρίζεται *λειπεγνώμων* (πρόκειται για νεαρό τράγο στον οποίο δεν έχει αναπτυχθεί ακόμη η πρώτη του οδοντοστοιχία). Προσδιορίζεται το χρώμα του, το οποίο θα πρέπει να είναι κόκκινο ή μαύρο. Τον ίδιο μήνα αναφέρεται θυσία κριού (με την ένδειξη *πρατόν*) στον Δία Μειλίχιο για την εορτή των Διασίων. Τον Ελαφηβολιώνα (Μάρτιο-Απρίλιο), τον μήνα δηλαδή που στην Αθήνα εορτάζονται τα Μεγάλα Διονύσια, στον Δήμο Θορικού γίνονται αρκετές θυσίες σε ήρωες, αλλά και στη θεά Δήμητρα με προσφορά μιας επιλεγμένης προβατίνας, η οποία μάλιστα έπρεπε να κυφορεί (*κύουσα*), ενώ στον Δία θυσιάζουν ένα επιλεγμένο αρνί. Τον Μουνιχιώνα (Απρίλιο-Μάιο) γίνονται επίσης αρκετές θυσίες: στην Άρτεμη Μουνιχία ένα ενήλικο ζώο, στον Απόλλωνα, στην Κουροτρόφο, στη Δήμητρα και στον Διόνυσο, στον οποίο προσφέρουν πάλι έναν κόκκινο ή μαύρο τράγο.

Ακολουθούν οι θυσίες για τον μήνα Θαργηλιώνα (Μάιο-Ιούνιο), οι οποίες απευθύνονται σε τοπικούς ήρωες, ενώ τον τελευταίο μήνα του έτους, τον Σκιροφοριώνα (Ιούνιο-Ιούλιο), δίπλα στις θυσίες προς την Αθηνά και στην Άγλαυρο, κατά την εορτή των Πλυνητρίων, ξεχωρίζει η δαπανηρή και πάλι θυσία ενός βοδιού (μεταξύ 40 και 50 δραχμών) στον τοπικό ήρωα Κέφαλο.

Συνολικά στον δήμο Θορικού γίνονται κατ' έτος 31 θυσίες σε θεούς και 23 σε ήρωες. Η δαπάνη είναι γνωστή μόνο για τους δύο μεγάλους ήρωες, τον Κέφαλο και τον Θόρικο και ανέρχεται σε 80-100 δραχμές.

Κάποιες ακόμη σύντομες διευκρινίσεις: η ένδειξη *πρατόν* («προς πώληση») αναφέρεται συνήθως σε σφάγιο που δεν καταναλώνεται επί τόπου, στον τόπο λατρείας, ούτε επιτρέπεται να μεταφερθεί στο σπίτι, κι έτσι, από την πώλησή του στην αγορά, εξοικονομούνται χρήματα για μελλοντικές θυσίες. Οι Θορίκιοι επίσης θυσιάζουν στη θεά Δήμητρα σε τρεις διαφορετικούς μήνες. Να σημειώσουμε ότι ο Θορικός αποτελεί τόπο αποβίβασης της θεάς, όπως φαίνεται κι από τον (Ομηρικό) *Ύμνο εις Δήμητρα*, στ. 126 (*νηϊ θοήι Θορικόν δὲ κατέσχεθον*), στην πλαστική ιστορία που διηγείται στις κόρες του βασιλιά της Ελευσίνας Κελεού.

Το εορτολόγιο του δήμου Ερχίας χρονολογείται στον 4ο π.Χ. αιώνα (375-360). Βρέθηκε στην αγορά του αρχαίου δήμου που τοποθετείται στο Πουσιρί, 500 μέτρα νότια των Σπάτων, με ερείπια οικισμού και ίχνη ενός «σημαντικού» ναού των αρχών του 5ου π.Χ. αιώνα, πιθανόν *Πύθιον* ή *Δελφίνιον*. Είναι πληρέστερο και πολύ καλύτερα διατηρημένο⁴ από τα υπόλοιπα ημερολόγια που βρέθηκαν στην Αττική και διαιρείται σε πέντε στήλες. Αυτή η ιδιαιτερότητα επέτρεψε να αναφερόμαστε σε μίνι ημερολόγια, το καθένα από τα οποία έχει παρόμοιο αριθμό θυσιών και δαπανών. Αν και ο τίτλος που φέρει, «Δημαρχία η Μείζων», εξακολουθεί να αποτελεί άλυτο γρίφο⁵, έχει γίνει αποδεκτό ότι καθένα από αυτά τα πέντε μικρά ημερολόγια αποτελούσε ευθύνη ενός δημότη-χορηγού, ο οποίος οριζόταν με κλήρο και ήταν υπεύθυνος για την ακριβή επιτέλεση των θυσιών και, το πιο σημαντικό βεβαίως, αναλάμβανε τη σχετική δαπάνη.

Τον πρώτο μήνα του έτους, τον Εκατομβαιώνα, δύο μόνον από τους πέντε αξιωματούχους ή «δημάρχους» έχουν ευθύνη για προσφορά θυσιών. Ο ένας θυσιάζει κοίρο (αξίας 3 δραχμών) στην Κουροτρόφο και αίγα (αξίας 10 δραχμών) στην Άρτεμη σε μία τοποθεσία της Ερχίας που προσδιορίζεται από την έκφραση *ἐς Σωτιδῶν*⁶. Ο άλλος προσφέρει τις ίδιες θυσίες στις θεότητες αυτές, αλλά σε άλλον

4. Σώθηκαν 339 στίχοι. Διατηρείται στο Επιγραφικό Μουσείο Αθηνών (Ε.Μ. 13163).

5. Σύμφωνα με τον G. Daux, «La Grande Démarchie: Un nouveau calendrier d'Attique (Erchia)», *Bulletin de correspondance hellénique* 87 (1963) 633 σήμαινε «κύριος κατάλογος θυσιών που πρέπει να τελούνται υπό την ευθύνη του ίδιου του Δημάρχου», κι επομένως πρέπει να υπήρχε και συμπληρωματικός, για τον S. Dow, «The Greater Demarkhia of Erchia», *Bulletin de correspondance hellénique* 89 (1965) 195-197 σημαίνει «αύξηση των λατρευτικών ευθυνών του δήμου», ενώ για άλλους θα μπορούσε να σημαίνει «η πιο δαπανηρή χρονιά στον διετή κύκλο θυσιών». Ωστόσο, το γεγονός ότι δεν καταγράφεται θυσία βοοειδών (μεγάλης αξίας) στον μικρής έκτασης δήμο της Ερχίας οδηγεί σε άλλες ερμηνείες.

6. Σε τέμενος καθιερωμένο από μία οικογένεια της περιοχής (*Σωτιδαί*).

τόπο: *ἐπὶ τὸ Ἄκρο*. Οι θυσίες γίνονται στις 21 του μηνός, 7 ημέρες πριν από τη μεγάλη εορτή στην Αθήνα, τα Παναθήναια.

Στις 12 του Μεταγειπνιώνος οι Ερχιείς έστελναν αντιπροσωπεία στο *ἄστυ*, η οποία έκανε θυσίες στον Απόλλωνα Λύκειο στην ομώνυμη τοποθεσία, στη Δήμητρα στο Έλευσίνιον, στον Δία Πολιέα και στην Αθηνά Πολιάδα στην Ακρόπολη. Το σφάγιο ήταν το ίδιο για όλους, ένα πρόβατο, θηλυκό για τις θεότητες (αξίας 10 δραχμών) και αρσενικό για τους θεούς (αξίας 12 δραχμών). Στις 16 του μηνός θυσίαζαν χοίρο στην Κουροτρόφο και αίγα στην Άρτεμη Εκάτη στο ιερό της Εκάτης στην Ερχία. Ακολουθούσαν 3 ακόμη θυσίες: στις 19 Μεταγειπνιώνος πρόσφεραν μία προβατίνα (αξίας 10 δραχμών) στις Ηρωίνες στη θέση *ἐπὶ Σχοίνωι*, στις 21 ένα μαύρο αρνί (αξίας 8 δραχμών) στην Ήρα Θελχίνια στον Λόφο (*ἐν Πάγωι*) και στις 25 στο ίδιο μέρος στον Δία Επόπη ένα γουρουνάκι σε ολοκαύτωμα.

Στις αρχές του Βοηδρομιώνα (4 και 5) γίνονται αποτροπαϊκές θυσίες στη Βασίλη (αλλού⁷ απατά Ιασίλη) και στον Έποπα με θύματα που καίγονται ολοσχερώς (*όλόκαυτος*) και με την ένδειξη *νηφάλιος* στο τελετουργικό που υποδηλώνει την απαγόρευση προσφοράς σπονδών κρασιού⁸. Στο τέλος του μήνα γίνονται πέντε θυσίες την ίδια ημέρα (27 Βοηδρομιώνος) στη Γη, τον Ερμή, την Άλοχο, τον Αχελώο και στις Νύμφες στον Λόφο (*ἐν Πάγωι*). Το σφάγιο είναι σε όλες τις περιπτώσεις πρόβατο, κριάρι για τους αρσενικούς αποδέκτες (αξίας 12 δραχμών) και προβατίνα για τις γυναικείες θεότητες (αξίας 10 δραχμών). Στην περίπτωση της Γης μάλιστα η προβατίνα προβλέπεται να είναι *κύουσα* και επιβάλλεται να καταναλωθεί στον τόπο της θυσίας (*οὐ φορά*). Τον Πυανοψίωνα, μήνα κατά τον οποίο στην Αθήνα τελούνται μεγάλες εορτές (Πυανόψια, Θεσμοφορία, Οσχοφορία, Απατούρια, Αρρηφορία, Χαλκεία), στο ημερολόγιο της Ερχίας καταγράφεται μία μόνο θυσία: προσφέρουν στις Ηρωίνες μια προβατίνα με την πρόβλεψη στο τελετουργικό τής επί τόπου κατανάλωσης και της απόδοσης του δέρματος στην ιέρεια. Τον επόμενο μήνα που είναι ο Μαιμακτηριών (Νοέμβριος-Δεκέμβριος) δεν γίνεται καμία θυσία. Τον Ποσειδεώνα τελούνται δύο θυσίες στον Δία (ενός κριού και ενός χοίρου) με την υποχρέωση να καταναλωθούν στον τόπο της θυσίας. Ο Γαμηλιώνας είναι πλούσιος μήνας σε θυσίες: στις 7 και 8 του μηνός γίνονται 5 θυσίες στον Απόλλωνα, ενώ στις 27 που είναι η εορτή του Ιερού Γάμου προσφέρονται θυσίες στην Κουροτρόφο, στον Ποσειδέωνα, στον Δία Τέλειο και στην Ήρα, όλες στον βωμό της Ήρας στην Ερχία.

Στις 2 Ανθεστηριώνος ο Διόνυσος δέχεται σε θυσία ένα κατσικάκι (*ἔριφος προπόρθιος*), καθώς στα μέσα περίπου του μήνα τελούνται στην Αθήνα τα Ανθεστήρια

7. Βλ. G. Daux, «La Grande Démarchie ...», ό.π., 621.

8. Πρβ. Λεξικόν Φωτίου (Theodoridis III 25): *νηφάλιοι θυσίαι· ἐν αἷς οἶνος οὐ σπένδεται, ἀλλὰ ὕδωρ μελίκρατον.*

(11 με 13). Στις 23 του μηνός αντιπροσωπεία του δήμου πηγαίνει στις Άγρες, λίγο έξω από το *ἄστυ*, για την εορτή των Διασίων και προσφέρει θυσία κριού στον Δία Μειλίχιο. Η απαγόρευση σπονδών κρασιού ισχύει μέχρι να καούν στη φωτιά τα σπλάγχχνα του ζώου. Τον Ελαφνηβολιάνα οι Ερχιείς μεταβαίνουν στην Αθήνα για τον εορτασμό των Μεγάλων Διονυσίων (8 με 14)⁹. Καταγράφεται ωστόσο θυσία στις 16: ενός τράγου (αξίας 12 δραχμών) στον Διόνυσο και μιας αίγας (αξίας 10 δραχμών) στη μητέρα του τη Σεμέλη¹⁰. Και τα δύο ζώα θυσιάζονται στον βωμό του θεού στην Ερχία. Τα σφάγια παραδίδονται στις γυναίκες και καταναλώνονται επί τόπου, ενώ τα δέρματα δίνονται ως τιμητική προσφορά στην ιέρεια¹¹. Τον Μουνιχιώνα έχουμε θυσίες κριαριών στους Ηρακλείδες, τον Λεύκασπι και στους Τριποπάτορες. Τον Θαργηλιώνα στις 4 του μηνός γίνονται θυσίες στη Λητώ, τον Απόλλωνα, τον Δία, τους Διοσκούρους και στον Ερμή. Στις 16 αντιπροσωπεία Ερχιέων μεταβαίνει στον Υμηττό και προσφέρει στον Δία Επάκριο θυσία αρνιού (αξίας 8 δραχμών) που καταναλώνεται επί τόπου χωρίς σπονδές κρασιού. Στις 19 προσφέρεται στην Ερχία θυσία κριού (αξίας 12 δραχμών) στον Μενέδειο με απαγόρευση της μεταφοράς του κρέατος.

Τέλος, στις 3 του μηνός Σκιροφοριώνα προσφέρουν θυσίες στην Αθηνά Πολιάδα (προβατίνα αντί για βόδι), καθώς και στην Κουροτρόφο, την Άγλαυρο, τον Δία Πολιέα, τον Ποσειδώνα και ίσως στην Πάνδροσο. Όλες οι θυσίες γίνονται στην Ακρόπολη της Ερχίας και πρόκειται για την πιο σημαντική εορτή του δήμου, κατά την οποία μάλλον γινόταν και συνέλευση για τον διορισμό των νέων αξιωματούχων που αναλάμβαναν τις ευθύνες των θρησκευτικών τελετουργιών. Μια εορτή που παραλληλίζεται με την εορτή των Πλυνηρίων, τα οποία γίνονταν τον ίδιο μήνα στον Θορικό.

Συνολικά λοιπόν έχουμε στον δήμο Ερχίας πενήντα επτά θυσίες σε 39 θεότητες, κατανεμημένες σε 25 ημέρες του έτους (4-6 θυσίες την ίδια μέρα). Οι πενήντα θυσίες γίνονται μέσα στα όρια του δήμου σε 35 ξεχωριστές θέσεις λατρείας, ενώ οι υπόλοιπες έξι στην Αθήνα και μία στον Υμηττό. Στο ημερολόγιο της Ερχίας ο προσδιορισμός των θυσιών γίνεται κατά μήνα και ημέρα, ενώ έχουμε και αναφορές σε ημερομηνίες αθηναϊκών εορτών. Η διαφοροποίηση από το ημερολόγιο του Θορικού συνίσταται στο γεγονός ότι στο ημερολόγιο της Ερχίας γίνεται σαφέστατη μνεία των τοποθεσιών στις οποίες γίνονται οι θυσίες, καθώς και εκείνων των περι-

9. Για την εορτή βλ. A. Pickard-Cambridge, *The Dramatic Festivals of Athens*. Second Edition Revised by J. Gould and D. M. Lewis with New Supplement, Oxford 1988 57-125.

10. Βλ. και A. Henrichs, «Between Country and City: Cultic Dimensions of Dionysus in Athens and Attica», στο M. Griffith and D. J. Mastronarde (επιμ.), *Cabinet of the Muses*, Atlanta, 1990 257-277.

11. Όταν δεν υπάρχει καμία αναφορά για την παράδοση του δέρματος, τότε ως αποδέκτης υπονοείται ο ιερέας. Η ιεροσύνη αποτελεί σημαντικό αξίωμα της πόλης.

πώσεων που οι Ερχιείς προσφέρουν θυσίες στο *ἄστν*, ή, σε μία περίπτωση, στον Υμηπτό, στον Δία Επάκριο. Η συνολική δαπάνη για τις θυσίες ανέρχεται στις 550 δραχμές που κατανέμονται εξίσου στον καθένα από τους πέντε κορηγούς.

Στα όρια του δήμου Ερχίας προσδιορίζονται τόποι θυσίας με τις εκφράσεις *ἐν Πάγωι* (στον λόφο), *ἐν Πέτραι* (στον βράχο), *ἐν Σκοίνωι* (στην καλαμιά), *ἐς Σωτιδών* (στα κτήματα των Σωτιδών), *ἐπὶ τὸ Ἄκρο* (στην κορυφή), *ἐν Πόλει* (στην Ακρόπολη), *Ἐν Πυλῶνι* (στην εξωτερική είσοδο) *ἐν Δελφινίωι*, *ἐν Πυθίωι*, στα ιερά, με τη συνήθη γενική προσθήκη *Ἐρχιᾶσιν*. Όταν η θυσία τελείται στην αθηναϊκή Ακρόπολη, τότε η ένδειξη είναι: *ἐν Πόλει ἐν ἄστει*.

Παρατηρώντας ότι στο ημερολόγιο της Ερχίας υπάρχουν πληροφορίες στις δύο από τις στήλες για 6 μόνο μήνες του έτους και στις άλλες τρεις στήλες για 8 μήνες, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι είναι πολύ πιθανή η ύπαρξη και δευτέρου ημερολογίου με τον τίτλο «Δημαρχία η Ελάσσων» που θα αναφερόταν στις θυσίες των υπολοίπων μηνών του έτους.

Ως προς τους ήρωες που είναι αποδέκτες θυσιών, λιγότερων βεβαίως απ' ό,τι οι θεοί, ενώ στο ημερολόγιο του Θορικού αναφέρονται ξεκάθαρα δύο μεγάλοι τοπικοί ήρωες, ο Θόρικος και ο Κέφαλος (συνοδευόμενοι από τις Ηρωίνες και την Πρόκριδα αντιστοίχως), στο ημερολόγιο της Ερχίας αναφέρονται Νύμφες, Ηρωίνες, Σεμέλη, Λητώ, Ηροσούριοι, Άγλαυρος, Άλοχος, Λεύκασπις, Έποψ, Τριτοπάτορες, χωρίς να μνημονεύεται ωστόσο κανένας καθαρά τοπικός ήρωας.

Τα ζώα προς θυσία είναι κυρίως βόδια, πρόβατα, κατσίκες και γουρούνια. Τα δύο τελευταία είδη είναι τα πιο συνηθισμένα, λόγω και της χαμηλής τους τιμής, αλλά και για έναν ακόμη λόγο: στους σχετικούς μύθους σύντομα τους αποδόθηκε ενοχή, διότι τράφηκαν με τροφή προορισμένη από τους θεούς για τους ανθρώπους (αμπέλι και σιτάρι αντιστοίχως). Το γεγονός αυτό συνετέλεσε ώστε να καταναλώνονται ακόμη και από περιθωριακές ομάδες, όπως ήταν οι Ορφικοί και οι Πυθαγόρειοι, οι οποίοι από σεβασμό προς τη ζωή γενικά στρέφονταν στη χορτοφαγία. Αυτοί, λοιπόν, ενώ αποφεύγουν να καταναλώσουν κρέας από βόδι ή πρόβατο, κάνουν μία εξαίρεση, όταν πρόκειται για τράγο ή χοίρο. Συγχρόνως η απόκλιση αυτή μας οδηγεί και σε μία ακόμη παρατήρηση: στη μεγάλη δημοτικότητα που απολαμβάνουν στην Αττική ο θεός της αμπελοκαλλιέργειας, ο Διόνυσος, και η θεά της γεωργίας Δήμητρα με τα πολύτιμα δώρα τους, τον οίνο και τον άρτο. Αντίθετα με τους μύθους που εκφράζουν δυσπιστία στα δώρα των θεών, κυρίως αυτά του Διονύσου, οι κάτοικοι των αττικών δήμων τιμούν ιδιαίτερα τους θεούς αυτούς με θυσίες και σπονδές. Κι αυτό υποδηλώνει ότι όσο η Αθήνα γινόταν όλο και πιο σημαντική, με αποτέλεσμα οι τοπικοί πανηγυρισμοί να αντικαθίστανται από εκείνους της πόλης, οι παλιές τελετουργίες του Διονύσου και της Δήμητρας συνέχισαν να ακμάζουν στους δήμους, πολύ περισσότερο από ό,τι στην πόλη. Άλλωστε το αμπέλι και τα σιτηρά ευδοκίμούσαν στη *χώρα* και όχι στο *ἄστν*.

Εξετάζοντας τις θρησκευτικές εορτές στην Αττική, μπορούμε να διακρίνουμε εκείνες που τελούνται στην Αθήνα υπό αθηναϊκή αποκλειστικά διοργάνωση, και εκείνες στις οποίες υπάρχει συνδιοργάνωση Αθήνας και Δήμων. Αυτές θα χαρακτηρίζονταν από τον τόπο τέλεσης της λατρείας, στα όρια του *ἄστεως*, ως αθηναϊκές εορτές. Εκείνες που οργανώνονται από τους Δήμους σε τοπικό επίπεδο είναι οι αττικές εορτές, οι οποίες εμφανίζουν στοιχεία ανεξαρτησίας από την κεντρική εξουσία της Αθήνας. Οι διακρίσεις αυτές σχετίζονται με την ιστορία, αλλά και με τον χαρακτήρα των ίδιων των τελετουργιών. Κάποιοι δήμοι έχουν τη δυνατότητα να προμηθεύουν θύματα προς θυσία σε κεντρικές αθηναϊκές εορτές. Στα Διάσια, π.χ., εορτή για τον Δία Μειλίχιο, τελούνται θυσίες λίγο έξω από το *ἄστυ*, στις Αγρές, *πανδημεί*, «από κοινού», και όχι σε κάθε δήμο της Αττικής¹². Οι Ερχιείς προσφέρουν, όπως είδαμε, ένα κριάρι (*οἶς*) στον πατέρα των θεών, όπως ακριβώς και οι δημότες του Θορικού.

Οι εορτές στην πόλη έχουν την τάση να μετατοπίζουν τους αντίστοιχους εορτασμούς των δήμων: π.χ. στην Ερχία η θυσία στη Σεμέλη και στον Διόνυσο γίνεται στις 16 Ελαφνοβλιώνος, δηλαδή δυο μέρες μετά τα Μεγάλα Διονύσια (που τελειώνουν στις 14 του μηνός). Στον Θορικό η θυσία που γίνεται στη Δήμητρα τον Βοηδρομιώνα συνδέεται με τα Μυστήρια (13-23), χωρίς όμως να συμπίπτει με αυτά.

Πόλις και *δήμοι* λειτουργούν ως ομάδες που προσφέρουν θυσίες. Έχουμε αναφορά σε *δημοτελή θύματα*, όταν τη δαπάνη των θυσιών αναλαμβάνει η πόλη, ενώ σε *δημοτικά*, στην περίπτωση που την ευθύνη έχουν οι δημότες στους επιμέρους δήμους¹³. Έτσι, στα Μεγάλα Παναθήναια οι δημότες της Αττικής δεν εορτάζουν από κοινού μόνο το γεγονός της πολιτικής τους ταυτότητας, αλλά η ίδια η εορτή αποτελεί έναν τρόπο ελέγχου των συστατικών μερών αυτής της ταυτότητας που είναι οι δήμοι. Οι δήμαρχοι έχουν σημαντικό ρόλο στη διοργάνωση της εορτής και στην επιτέλεση των θυσιών, ενώ οι συμμετέχοντες πολίτες λαμβάνουν κρέας από τις θυσίες με την ιδιότητά τους ως δημότες. Πράγματι, οι μαρτυρίες αναφέρουν ότι το κρέας των θυσιών διανεμόταν *εἰς τὸν δῆμον ἕκαστον* με βάση τον αριθμό των μελών κάθε δήμου που συμμετείχαν στην *πομπή*. Είναι γνωστό πλέον ότι οι θυσίες στην αρχαία Αθήνα ήταν ένας τρόπος να προμηθευτούν οι Αθηναῖοι το κρέας του μήνα, την απαραίτητη δηλαδή για τον εμπλουτισμό της διατροφής τους πρωτεΐνη.

Μέσα από την επιλογή ενός δήμου να αναγνωρίσει μία μεγάλη εορτή ασκείται ένα είδος ελέγχου: από τη μια η ανταπόκριση των δημοτών του και η συμμετοχή τους στην εορτή και στις θυσίες φανερώνει εξάρτηση από το σπουδαίο αυτό γε-

12. Βλ. Θουκυδ. *Ιστοριών* 1, 126, 6. Πρβ. Μ. Η. Jameson, «Notes on the Sacrificial Calendar from Erchia», *Bulletin de correspondance hellénique* 89 (1965) 154 και J. D. Mikalson, «Religion in the Attic Demes», *The American Journal of Philology* 98 (1977) 429-430.

13. J. D. Mikalson, *ό.π.*, 428.

γονός που συμβαίνει στο κέντρο, ενώ από την άλλη η πρόβλεψη μιας ξεχωριστής τοπικής θυσίας αποδεικνύει ανεξαρτησία. Οι θυσίες σε έναν δήμο δεν είναι ίδιες με την εορτή στην πόλη: δεν αποτελούν υποκατάστατα αλλά προσθήκες, καθώς δεν αποκλείουν τους δημότες του από την κεντρική εορτή, ενώ η πελατεία της θυσίας στον δήμο αποτελεί επίσης τμήμα της πόλης που εορτάζει.

Υπάρχει, επομένως, η πολιτική διάσταση της λατρείας από τη στιγμή που οι δημότες έχουν συνείδηση ότι συμμετέχουν στις εορτές με την ιδιότητα αυτή, του μέλους δηλαδή ενός δήμου της Αττικής. Συγχρόνως υπάρχουν τοπικές λατρείες, με θυσίες σε επώνυμους, μεγάλους και μικρούς ήρωες, που αναγνωρίζονται επίσης από τον δήμο, αποτελώντας τμήμα της διάκρισης στη λατρεία μεταξύ δήμου και πόλης.

Η λατρευτική δραστηριότητα είναι ζωτικής σημασίας για τις σχέσεις μεταξύ *ἄστεως* και *χώρας*, όχι όμως επειδή η *χώρα* ασκεί την πολιτική της έκφραση διαμέσου της θρησκευτικής δραστηριότητας. Είναι ζωτικής σημασίας, διότι μέσω της λατρείας γίνεται κατανοητή η διάκριση μεταξύ *ἄστεως* και *χώρας*: ο φυσικός χωρισμός και οι διαφορές στα φυσικά χαρακτηριστικά αναγνωρίζονται από μόνα τους ως αναπόσπαστα στοιχεία της ανθρώπινης κοινωνίας και της κοινωνικής ζωής. Οι αγροτικές λατρείες δεν ελέγχουν τους αγρότες κατοίκους, ελέγχουν τις εμπειρίες, τις οποίες η πόλη, και ιδιαίτερα η δημόσια, πολιτική πλευρά της πόλης, αδυνατεί να ελέγξει. Η *χώρα*, ακριβώς επειδή είναι *χώρα*, παρέχοντας το πεδίο, το οποίο η πόλη μπορεί να συμβιβάσει με το μη πολιτικό, τοποθετεί τον εαυτό της στο κέντρο της πόλης, στο οποίο *ἄστν* και *χώρα* οφείλουν να είναι συμπληρωματικά μέλη. Η θρησκευτική δομή της υπαίθρου προσφέρει έτσι μία εναλλακτική κατασκευή σε εκείνη που συγκροτείται από την πολιτική οργάνωση, αλλά αυτή η ίδια εναλλακτική λύση λειτουργεί ως επιβεβαίωση¹⁴.

---

14. R. Osborne, *Demos: The Discovery of Classical Attika*, Cambridge 1985 182.

SUMMARY

In an attempt to search for functional reasons for the existence and significance of religious rites, we examine ritual services of the Classical period (5th-4th centuries B.C.) using indications of archaeological material: the sacrificial calendars discovered in and related to the ancient attic demes of Thorikos and Erchia.

We examine phenomena, such as the organization and financial management of worship services in the demes, the relations between the Attic demes and the Athenian *asty*, as well as whether there exists some form of independence from Athens in relation to the cult practices observed in the demes of Attica. Moreover, further elements are indicated from the epigraphic evidence of the calendars: the recipient of the sacrifice (god, hero), the time and place of the sacrifice, the description of the victim, the technical details of the rite, the instructions for the distribution of sacrificial meat to various officials and the public, and the value of the victim. Emphasis is placed on the two main rural deities, Demeter, the goddess of agriculture, and Dionysos, the god of viticulture. The latter being the most popular god in the religious landscape of Attica, despite the opposite belief, derived especially from the myths of resistance to the introduction of the Dionysian cult practices. Lastly, this study attempts to answer one of the questions posed by current literature: do regional cult festivities take place in rural Attica? Or do the citizens of the attic demes visit the city of Athens, in order to participate to the central festivals?